

Історіософія середньовіччя

Рец. на: Потульницький В. А. *Корона та ціна. Історіософія династичної історії Центрально-Східної Європи IX–XVIII століть*. Львів: Видавничий дім «Наутилус» 2018. 304 с.: іл.

Попри загальновідомий факт, що історія держав із погляду структурального методу диференціюється на історію династичну й історію власне державну, спостерігається сумний факт, що в українській історіографії, на відміну від зарубіжної, перший напрямок досить широко розробляється та зазнає чимало важливих змін, а другий, натомість, є майже цілковито занедбаним. У своїй черговій праці відомий вчений – історик, професор Потульницький В. А. переконливо показує, що такі середньовічні явища, як династичний легітимізм, шлюбно-династичний союз, династичне державотворення, куртуазна лицарська культура, феномен встановлення і зникнення династій, титулування, нобілітація, тощо, були традиційно притаманні не лише європейській чи російській, але й українській історії. Низкою переконливих аргументів автор доводить, що Україна аж ніяк не була периферією династичної історії Центральної та Східної Європи, а її органічною складовою як у середньовіччю,

так і ранньонову добу, виступаючи суб'єктом, учасником і дійовим гравцем усіх суспільно-політичних процесів, які відбувалися в ці часи на її теренах. Він не лише вперше пропонує власну модель конвергенції та дивергенції української та російської династичних історій, аде й переконливо стверджує, що Україна, на відміну від багатьох інших націй (фіни, латиші, естонці, словаки та ін.), має власну, відмінну від Росії, династичну національну історію (гетьманську).

Насамперед зазначу, що книга професора Потульницького В. А. – новаторська. Автор чи не першим з українських пострадянських істориків спробував відмовитися при написанні дослідження від групування конкретного матеріалу відповідно до лінійного трактування історії, як це робили і роблять історики – позитивісти, та

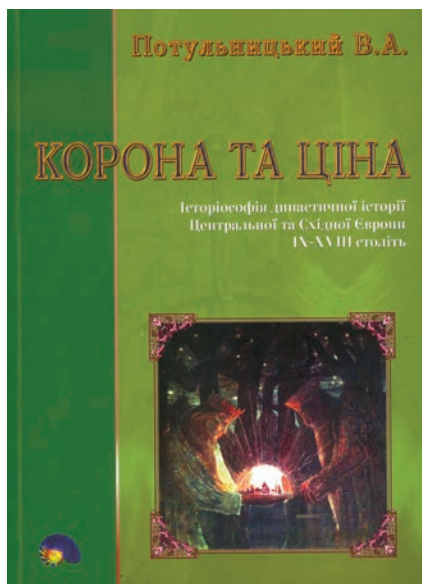
написав його у сенсі засновників нової порівняно з позитивізмом методології досліджень – морфології історії. Концепцію морфології історії, як відомо, запропонували історичній науці німецький вчений Освальд Шпенглер та англійський науковець Арнольд Тойнбі. Здійснений автором синтез династичної історії України в контексті історії Центрально-Східної Європи дає цілісне та багатоперспективне розуміння суті українського феномену національно-династичної

історії як соціально-політичної проблеми. Автор співвідносить ключові аспекти династичної історії України з аналогічними історико-політичними явищами та процесами у житті інших, домінуючих по відношенню до України династичних держав Центральної та Східної Європи.

Твердження Шпенглера і Тойнбі щодо культур та цивілізацій автор застосовує і до династичних держав, які знаходились в одному цивілізаційному середньовічному ареалі з династичною давньою Україною.

Це династичні держави варязьких завойовників, австрійська монархія Габсбургів, Володимиро-Суздальське, далі Московське князівство, середньовічні Литва та Польща. Досить цікавий аналіз автор проводить і у більш пізній історичний період – розвинутого і пізнього середньовіччя, коли здійснює порівняльний аналіз гетьманської України другої половини XVII століття з аналогічного типу династичними королівствами Східної Європи – Чеським і Угорським королівствами, які після вигасання своїх гілок династії Габсбургів обрали королями лицарів чеського та угорського походження.

Всі взяті автором для аналізу типи династичних держав середньовіччя узгоджуються ним гіпотетично як відповідні та еквівалентні один до одного морфологічні структури в істо-

ріософському вимірі та історіософському розумінні. Історіософський принцип застосовується не лише на ґрунті того факту, що всі ці держави знаходились у одному географічному ареалі Східної Європи, але й у структурі хронологічного виміру епохи (раннє, розвинуте, пізнє середньовіччя, ранньоновий час).

Методологія, обрана автором дослідження, надала можливість провести синтезне дослідження конкретних історичних феноменів династичних держав крізь призму обраного істориком філософського бачення історичного процесу з одночасним проведенням поділу держав на домінуючі (норманські, австрійська, польська, литовська, московська) і споріднені (чеська, угорська) по відношенню до давньоукраїнської та української династичної державності. Потульницький В.А. наочно демонструє, що морфологія історії як методологія історичних досліджень дозволяє історикам мати справу з макроісторичними дослідженнями та створювати великі порівняльні конструкції на основі методів гомології й аналогії (відповідність та згода), запропонованих О. Шпенглером.

Обрана методологія також дозволила автору сконструювати гіпотезу у формі моделі та перевірити її, створивши опис минулого як множинність окремих історій. Це історії різної тривалості, оскільки у одних держав династичний національний період правління був порівняно недовгим і обривався в епоху середньовіччя без продовження (як, наприклад, у чехів чи угрів). Інші – через серію метаморфоз – перетоплювалися в нові історії (український варіант). Держава Богдана Хмельницького таким чином знаходить своє місце у дослідженні поруч з державами чеського короля Іржі Подебрада та угорського короля Матіаса Гуніади.

У монографії є низка справжніх знахідок. Це теми, які до автора, принаймні, в українській історіографії, ніким із дослідників не піднімалися. Це і угорський та чеський досвіди організації влади перших європейських національних монархій у їх порівнянні для з'ясування суті зовсім нового для Європи виду династичного державотворення – етнічного. Тут і виокремлення польської доби в історіософських періодизаціях історії євреїв, де автор вперше реконструює та порівнює схеми і періодизації єврейської історії, запропоновані передовими єврейськими мислителями з Австрії, Росії та Ізраїлю, опрацювавши

значну літературу іноземними мовами. Це і вписування середньовічної України у європейську історію лицарства, де подається і характеристика лицаря-воїна, і розуміння суті феодальної війни та лицарського поєдинку та характеристика лицарського бою та його основних етапів, проведені, з одного боку, автором «Слова о полку Ігоревім», а, з іншої сторони, авторами середньовічних європейських лицарських романів. Багаті на гіпотези і інші розділи книги, зокрема виведення автором монографії ідеологічних мотивацій українського шлюбно-династичного легітимізму в політиці гетьмана Богдана Хмельницького та членів його династії. Тут автор розкриває причини, які стали вирішальними, аби спонукати Богдана Хмельницького обрати стрижнем своєї політики нову гетьманську, а не стару, князівську форму української династичної легітимності. Поруч з цим він переконливо розкриває і релігійний аспект отримання династичної легітимності, який неабияк вплинув на вибір гетьмана одержати легітимацію від пануючого вже дому молдавського господаря Василя Лупула. Справжньою авторською знахідкою став розділ «Самоідентифікація української шляхти напередодні інтеграції в імперські структури», де професор Потульницький В.А. провів соціологічний підрахунок гербових зображень та символів української шляхти та російського дворянства, і встановив, які саме гербові фігури здебільшого поміщали у свої герби представники відмінних національних еліт, і чим вони різнилися один від одного.

У книзі автор також намагався обґрунтувати своє бачення верифікації схем і побудови ліній українського та російського династичних процесів. Тут найбільше прислужилася запропонована автором, на зразок Шпенглера, морфологічна конструкція конвергенції (зближення) та дивергенції (розходження) української та російської династичних історій. Провівши ретроспекційний аналіз існуючих морфологічних структур, автор обґрунтовано показує, що з п'яти обраних ним типів морфологічних галузей, чотири не підпадають під конвергенцію, чи дивергенцію династичних феноменів обох держав, і лише п'ятий насправді верифікується з тими складними процесами еволюції, континуїтету та дисконтинуїтету, які пройшли династичні історії обох націй.

До книги є також низка зауважень. Перше з них стосується концепції роботи. Автор цілком логічно розпочав виклад своєї концепції з методології, ясно і фахово представив цілі і завдання дослідження і чітко їх реалізував. Але разом з тим у книзі, предметом якої є династична історія, на моє переконання бракувало б у вступі привести читачеві для орієнтування структуру династичних володінь у Європі того часу, який розглядає дослідник. Відомо, що ці володіння поділялися у пізньому середньовіччі на три види за релігійними критеріями: а. католицькі та протестантські династичні володіння у Західній Європі; б. православне династичне володіння Романових у Московській державі; в. мусульманські династичні володіння – Османська турецька імперія та Кримський Ханат. У зв'язку з наведеною структурою викликає подив, чому у другій частині книги «Династична історія домінуючих націй» не знайшлося місця таких двом династичним державам, як Османська імперія (династія Османів) та Кримський Ханат (династія Гіреїв). Обидві династичні держави не лише могли би посісти гідне місце серед домінуючих та споріднених Україні націй, але, без сумніву, і розширили би і порівняльний діапазон автора, і призвели би у загальній конструкції до нових концептуальних висновків.

Друге зауваження до певної міри перегукується з першим. В епоху, яку досліджує автор монографії, більшість тогочасних європейських держав були королівствами, Московією правив цар, а в Туреччині та Криму, відповідно, султан і хан. Але ж у деяких країнах в ту пору зберігалося суто територіальне титулування місцевих правителів – господар (Молдавія), деспот (Сербія), дож (Венеція), князь (Трансильванія). До цього типу належав і титул гетьмана Війська Запорізького, який був водночас і володарем, і головнокомандуючим, хоча, як і польський король, перед започаткуванням Б. Хмельницьким політики державного династичного легітимізму, був обраним на певний термін правителем. Безперечно, порівняння за принципом етнічної належності володаря українського гетьманського династичного державотворення з угорським та чеським прикладами, яке провів професор Потульницьким, є обґрунтованим і виправданим, але порівняння українського аналогу з династичним легітимізмом володарів

територіальних титулів було би не лише правильним, але і належним у подібного типу книзі.

По-третє, дивно чому автор не згадав жодним словом про існування в досліджувану ним епоху (XVII–XVIII ст.) такої династичної держави як князівство Курляндії і Семігаллії. Саме в часи Хмельницького третій курляндський князь Яків Кеттлер (1638–1682) не лише перетворив своє князівство у центр культури, але й здобув для своєї держави заморські колонії: Тобаго в Середній Америці та Гамбію в Африці, створив власний флот, місцеве виробництво, тощо. Коли вимерла династія Кеттлерів, нова династія Біронів володіла країною від 1737 до 1795 р., аж до третього розділу Польщі. Будемо розглядати це випущення автором територіальних династичних князівств і Курляндії, як аванс для його майбутніх досліджень династичної історії.

По-четверте, у частині першій другого розділу книги автор пообіцяв верифікувати десять наведених ним історіософських висновків Шпенглера та Тойнбі щодо всесвітньої історії з національними історіями досліджуваної ним Центральної та Східної Європи та перевірити їх на аналітичному матеріалі (С. 24 дослідження). Разом з тим, ані у подальшому тексті, ані у висновках, верифікація приведених тверджень класиків морфології історії ніде не проводиться, і про них не зустрічаємо жодної згадки. Або автор про них забув, захопившись подальшим аналізом та синтезом, або він вважає, що висновки і зміст книги самі по собі зняли відповіді на конкретні твердження класиків.

Книжка потребує також деяких доповнень, зокрема у главах 2-й та 4-й з II-ї частини монографії. У главі 2-й, говорячи про вихід і закріплення Габсбургів на політичній авансцені Європи (Р. 5), та відразу за цим розділом переходячи до так званих «парвеню» у їхньому середовищі, тобто королів, рекрутованих у Чехії та Угорщини з родів етнічної шляхти некоролівського династичного походження (Р. 6), слід було бодай стисло пояснити, що собою являли тогочасні династичні правителі та в чому полягали причини та коріння їхньої легітимності. Це відразу б пояснило читачеві, чому угорський та чеський королі, а згодом і Богдан Хмельницький були «білими воронами» у

їхньому середовищі, і не лише через те, що вони походили з етнічної шляхти. Відомо ж, що західноєвропейські династичні королі мали своїм корінням королівську ідею давньогерманських племен Північної Європи. Король мусив мати королівську кров, тобто бути членом пануючої династії, оскільки лише вона забезпечувала легітимність та надавала право володіння. Германська ідея короля трансформувалась у концепцію, що бог вибрав деякі роди (династії), щоб володіли з його ласки божою милістю. Цю думку для орієнтування читача авторові «Корони та ціни» слід було чіткіше провести. А так виходить, що читач має сам здогадуватися, чому Іржі Подебрад чи Матіас Гуніаді були «парвеню» чи «білими воронами».

У главі 4-й, розкриваючи зміст розділу «Централізація, автономія та політичний плюралізм у середньовічній Речі Посполитій» (Р. 12), автор цілком слушно, говорячи про польських виборних королів та їхні нововведення, описує діяння і Генріха Анжуйського, і Стефана Баторія, і Сигізмунда Вази (С.163–170 книги). А от наступникам короля Сигізмунда III–Владиславу IV та Яну Казимиру пощастило значно менше. Їм приділено у монографії надто мало уваги. Це лише одна сторінка (С. 178 дослідження). Але ж саме ці королі не лише ввели славнозвісне *liberum veto*, про що згадує Потульницький В.А., але й були сучасниками династичних спроб Богдана Хмельницького. Обидва вони неабияк вплинули на розгортання новочасної української династичної історії – гетьманської. Варто лише сказати, що Владислав IV сподівався за допомогою козаків, зокрема і Богдана Хмельницького, приборкати польську шляхту, а Ян Казимир, як володар з династії Ваза, і водночас головний противник Богдана Хмельницького, аж ніяк не міг миритися з успішними діями козацького полководця невидатного та невідомого роду, що походив з нехай і гербової, але дрібної української шляхти.

Серед праць вітчизняних авторів так само було би доречним розширити список використаних позицій. Тут заслуговують на увагу праці

Петра Толочка, присвячені палацовим інтригам та династичним шлюбам в Київській Русі доби розвинутого середньовіччя¹. Зокрема, в другій із згаданих праць автор досліджує багатолінійні шлюбно-династичні зв'язки членів династії Рюриковичів, а також їхній політичний зміст та наповнення, роль та місце в еволюції давньоруської державності, а також у системі міжнародних відносин, зокрема Русі з Візантійською імперією, низкою країн Західної, Північної та Центральної Європи, тощо. Все це, а також висновок Толочка П.П. про те, що головним суб'єктом міждинастичних шлюбних відносин був Київ, напряду перегукується з рецензованим дослідженням Потульницького В.А. Можна було би згадати, беручи до уваги той факт, що Шпенглер і Тойнбі базували свої концепції на обґрунтуванні цивілізацій як померлих культур (Шпенглер), та залежності життя цивілізацій від життєвої енергії епігонів (Тойнбі), і декілька праць з історії української цивілізації, написані вітчизняними дослідниками. Тут варто згадати праці Ю. Павленка з історії цивілізації,² а також фундаментальну працю з історії української цивілізації колективу українських авторів, видрукувану в 2006 році³.

На думку рецензента, слід було також пояснити введені автором терміни «давньоукраїнський» та «давньоросійський» щодо, відповідно, Київських та Володимиро-Суздальських княжих держав, а не обмежуватись констатацією, що «обидві держави коректно означувати і більш звичним терміном «давньоруська» (С.97 дослідження). Зрозуміло, що ці державні утворення, враховуючи постання окремих незалежних держав наприкінці ХХ століття, слід було якось означувати, створюючи їхню цілісну історію. Однак, чи не простіше було залишити щодо них усталену назву «давньоруський», а диференціацію робити вже з XV–XVI століть з зародженням козацтва, з його вже власною і суто українською історією?

І останнє зауваження. Монографія значно виграла б, якби автор у першій частині книги «Теоретико-методологічні аспекти історіософії

¹ Толочко П.П. Дворцовые интриги на Руси. – К.: «Альтернативы, АртЕк» 2001. – 208 с.; Його ж: Династические браки на Руси XII– XIII веков. – Санкт-Петербург «Алетейя» 2013. – 192 с.

² Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. Навч. посібник. Вид. 3-тє, стереотип. / Відп.ред. та автор вст. слова С. Кримський. – К., 2001. – 360 с.

³ Цивілізаційна історія України. Нариси / М.Є. Горелов, О.П. Моця, О.О. Рафальський. – К., 2006. – 631 с.

як науки», описуючи головний об'єкт дослідження, подав би стислий історичний екскурс у проблему місця династичної історії України у світовому розвитку, згадавши як європоцентричні, так і євразійські теорії, а також їх авторів і прихильників.

Структуризація історії на державну та династичну в контексті порівняльної історії в українському варіанті, та міркування з приводу методології (в даному випадку щодо методології морфології історії), що її варто виробити на шляху до вписування династичної історії України у європейський та світовий контекст, стане вельми обіцяючим починанням. Воно обов'язково стимулюватиме започаткування серед дослідників нових ідей, котрі можуть бути застосовані при вивченні проблем вітчизняної та світової історії на діахронному рівні, оскільки

без розуміння суті українського феномену національної династичної історії як соціально-політичної проблеми, котра все ж таки заслуговує на увагу науковців і на співвіднесення з аналогічними історико-політичними явищами та процесами у житті інших династичних держав Європи, неможливо досліджувати історію України як цілість.

Поява на книжкових полицях українських видавництв подібного історіософського дослідження є загалом позитивним явищем для вітчизняної історичної науки з огляду, з одного боку, на необхідність інтеграції української історії до європейської та світової, а, з іншої сторони, майже цілковитий брак синтезуючих досліджень, присвячених розробці епохи середньовіччя, де би в обговоренні була би присутня і династична Україна.